

Két superhatalom között

Kísérletek a mozgástér szélesítésére a hidegháború korszakában

Harminc esztendeje már, hogy a kelet-európai szocialista országokban megkezdődött a rendszerváltás, a szocialista rendszer villámgyorsan összedőlt, 1991-ben feloszlatták a Varsói Szerződést, s így megszűnt a Szovjetunió szövetségi rendszere. Mindez egyúttal a hidegháborús korszak végét jelentette. A hidegháború immár lezárt történelmi korszakká vált.

A második világháború végén a szövetségesek tárgyalásai során még megállapodtak az érdekszférákban, a bizalom azonban megszűnt az angolszász hatalmak és az 1917 óta új társadalmi rendet kialakító Szovjetunió között. Az amerikaiak úgy vélték, hogy Németország és szövetségesei legyőzése után a – legalábbis korábban – világforradalmat hirdető Szovjetunió idővel a nyugati országok ellen fordul. George F. Kennan moszkvai nagykövetség távirata, amelyet 1947 júliusában publikáltak is, már azt is tartalmazta, hogy az amerikai érdekek védelme megköveteli a Szovjetunió elleni fellépést. 1947-ben megindult a szembenállás intézményesülése, a gazdasági-politikai-katonai szövetségi rendszerek létrehozása: a Truman-doktrína meghirdetése után a Marshall-segéllyel a nyugati világban, illetve a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája megalakításával a másik oldalon.

Az egész hidegháborús korszak alapvető jellegzetessége, hogy a létrejött európai érdekszféra-rendszert mindvégig tiszteletben tartották (számos esetben a világ egyéb részein is). Állandó tényezőként volt jelen a fegyverkezési verseny, valamint a kibékíthetetlen ideológiák versengése. A kezdeti merev konfrontációt azonban bizonyos mértékű enyhülés követte, mivel a szemben álló hatalmak 1953 után felismerték, hogy a két világrendszer kénytelen békésen egymás mellett élni, ha el akarják kerülni a totális megsemmisülést hozó harmadik világháborút. Sajátos béke-rendszer jött létre, amelyben a szuperhatalmak közötti tárgyalás és kényszerű együttműködés békés évtizedeket teremtett a két blokkvezető ország között és az európai szinten (a nukleáris fegyverek töltötték be az egyensúlyozó szerepet). A szembenállást „exportálták” Európán kívüli területekre is, komoly geopolitikai konfliktusok törtek ki, mivel a „harmadik világ” meghódítása is napirendre került. Az enyhülés ellenére mindkét tábor bigottan hitt abban, hogy békés versenyben legyőzheti a másikat (ennek volt része például a fegyverkezési vagy akár a világűr meghódítása terén folytatott verseny is). Mostani összeállításunk tanulmányai az 1945-ben kezdődő időszak bizonyos vonásait, különösképpen az államok mozgástérének alakulását veszik górcső alá a szuperhatalmak által kialakított világrendben.

A hidegháború okait lényegében azonnal elkezdték a különböző tudományok vizsgálni. A legfontosabb kérdésnek az számított, hogy ki indította a hidegháborút. Baranyi Tamás Péter historiográfiai tanulmánya bemutatja, hogy kezdetben a két tábor ideológusai azt vetették egymás szemére, hogy a másik fél az érdekszféra-elmélet híve, és befolyási övezetek kialakítására törekszik. Az 1960–1970-es években – nem elválaszthatatlanul az aktuális világpolitikai eseményektől és ideológiai állásponttól – a vélemények differenciálódtak, majd az 1990-es évek „levéltári fordulatával” egy új, szintézisre törekvő historiográfiai irányzat jelent meg, az új hidegháborús történet (*New Cold War History*).

Az írás második része az „enyhülés”, a *détente* fogalmát, illetve értelmezését vizsgálja. Az amerikai felfogás szerint a *détente* nem a konfrontáció ellentéte, hanem annak tárgyalásos szakasszal való felváltása, egy másik síkon zajló folytatása. Az új körülmények viszont lehetővé tették, hogy az 1960-as évek közepétől mind Keleten, mind Nyugaton egyes országok önállóbb, kezdeményezőbb politikába kezdhesenek, valamint hogy a nagyobb nyugat-európai országok visszanyerjék mozgásterük egy részét, ami később az egységes európai politika alapját képezte (nem tűnt el azonban a szövetségi hűség).

A „szovjet–amerikai kondominium” elmélet hívei szerint az Egyesült Államok és a Szovjetunió „felosztották” egymás között Európát és a világot, és mindkét szuperhatalom – többek között a szövetségi rendszerek kiépítésével – birodalmi jelleget mutat. Háda Béla azt elemzi, hogy egy nagy, szinte kontinensnyi kiterjedésű állam miként volt kénytelen szövetségest választani a bipoláris korszakban, s ez végül miként járult ahhoz, hogy regionális hatalommá váljon, és saját mozgástere kiszélesedjen.

India 1947-ben vált függetlenné. Az első években az indiai vezetés mind az Egyesült Államokkal, mind a Szovjetunióval jó viszonyt kívánt kialakítani, és arra törekedett, hogy minél inkább távol tartsa a hidegháborús szembenállást Dél- és Délkelet-Ázsiától, valamint az Indiai-óceán térségétől. A kibontakozó hidegháborús versengés közepette, a korabeli világrend logikája szerint ez azonban nem sikerülhetett, így India és szomszédjai is a szuperhatalmak érdeklődési körébe kerültek. Az indiai kormányzatot különösképpen a pakisztáni–amerikai katonai együttműködés kialakulása töltötte el aggodalommal, s miután Pakisztán 1954-ben az Egyesült Államokkal védelmi egyezményt kötött, majd tagja lett a Bagdadi Paktumnak és a Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezetének (SEATO), Indiának is szövetségesek után kellett néznie. Háborúkkal, csalódásokkal terhelt időszak után végül India a Kínától távolodó Szovjetunióban találta meg új partnerországát. Az 1971. augusztus 9-én megkötött, húsz évre szóló szovjet–indiai béke-, barátsági és együttműködési szerződés jelentette India válaszát arra a dilemmára, vajon melyik hatalmat válassza szövetségesül. A szövetség mindkét fél számára jelentős politikai előnyöket nyújtott, emellett stabil viszonyokat teremtett a dél-ázsiai térségben. India sajátos, félig elköteleződő megoldása egyszerre biztosította az ország számára önálló stratégiai mozgásterének megőrzését és a szovjet blokk katonai, politikai és gazdasági támogatását, illetve India az 1970-es évek elejére megszilárdította regionális hatalmi helyzetét.

Míg India maga kereste szövetségesnek a Szovjetuniót, Finnország „készen kapta” annak gyámkodását. Finnország és Oroszország/Szovjetunió viszonya mindig különleges vonásokat mutatott. A finn területeket 1808–1809-ben foglalta el az orosz hadsereg, majd a területszerzést a bécsi kongresszus is elismerte. Finnország viszonylag nagy önállóságot élvezett az Orosz Birodalmon belül: 1809-ben önálló nagyhercegség lett, megmaradt a finn országgyűlés és a helyi adminisztráció jogköre. 1917. december 6-án kikiáltották az ország függetlenségét, amelyet az 1920-as tartui finn–orosz békeszerződés elismert. A két világháború között több okból is feszült volt a viszony a két ország között, a második világháború idején harcok folytak a két szomszédos állam között (1939–1940, 1941–1944). Titkos tárgyalások után 1944. szeptember 19-én Finnország fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval és Nagy-Britanniával, ezt követően pedig a lappföldi háborúban szembeszállt a Wehrmacht egységeivel. A finn „kiugrás” ily módon sikeres volt, a politikai elit a helyén maradt.

Finnország ezt követő, 1944–1945 utáni történetét, a finn elit előtt álló kihívásokat részletezi Szegő Iván Miklós. Azt a speciális helyzetet mutatja be, hogy miként érvényesült a Szovjetunió befolyása egy kapitalista gazdasági-társadalmi rendszerben, illetve hogyan próbálták a finnek a saját optimális gazdasági-kulturális fejlődésüket biztosítani, kihasználni az „ütközőzóna” adta lehetőségeket. A vesztes oldalon befejezett háború után a finn politikusok felismerték, hogy engedményeket kell tenni a szovjet biztonsági igények teljesülése érdekében, ennek köszönhetően viszont Finnország – eltérően a szovjet érdekszférába került közép-európai államoktól – elkerülte a szovjetizációt. 1948 és 1990 között a Szovjetunió – időszakonként eltérő mértékben – több csatornán beavatkozott a finn politikába, és a két állam közti viszonyt az jellemezte, hogy Helsinki kül- és belpolitikáját nagymértékben alárendelte Moszkva érdekeinek, cserében viszont megőrizte szuverenitását (finlandizáció), demokratikus politikai rendszerét és szabadpiaci gazdaságát. Külkapcsolatainak köszönhetően Finnország a kelet–nyugati kereskedelem egyik fő haszonélvezője lett a hidegháború idején.

A két szuperhatalom befolyása és ellentéte az arab világra is kiterjedt. A második világháború után egymás után váltak függetlenné az egyes arab országok, valamint hivatalosan is létrejött Izrael Állam, amelynek megalakulását a Szovjetunió is támogatta, de az izraeli államiség kikiáltása után hamar kirobbanó első arab–izraeli háborúban már az arab államokat segítette. Mindkét vezető hatalom igyekezett kiépíteni hadállásait a térségben, Szíria esetéről folyóiratunk is részletesen beszámolt (2017/4. szám). Jelen számunkban nem a külföldi befolyás alakulásáról olvashatunk, hanem az arab világ egyik – talán lehet mondani – jellemzőjéről, a gyakori erőszakos hatalomváltásokról, amelyek mindazonáltal nem nélkülözték a külső hatalmak diplomáciájának és egyéb szolgálatainak közreműködését. Demokratikus hagyományok híján a hatalomért és a társadalmi változásokért folyó harc puccsok, forradalmak vagy az uralkodóházon belül lejátszódó, úgynevezett palotaforradalmak formáját öltötte. Dévényi Kinga öt országban (Szíria, Egyiptom, Irak, Szudán, Líbia) lezajlott forradalmakat és puccsokat vesz sorra, rámutatva, hogy ezek számos hasonló vonással rendelkeztek. Növelte a belső ellentéteket és feszültségeket,

hogyan Egyiptom kivételével az országokat az egykori gyarmatosítók, az angolok és a franciák hozták létre, és a külföldi befolyás a függetlenség kikiáltása után sem szűnt meg, ami nagymértékben hozzájárult a puccsokhoz és forradalmakhoz vezető elégedetlenséghez. A nagy változásokat hozó puccsokat, illetve forradalmakat mind egyik országban tömegmozgalmak előzték meg. Valamennyi országra jellemző az etnikai, vallási és nyelvi sokszínűség.

Műhely rovatunkban a kontrafaktuális elemzési móddal ismerkedhetünk meg a Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen elkövetett merénylet példáján. A kontrafaktuális történelmi vizsgálódások viszonylag újnak számítanak a történelmi megközelítések között, de a külpolitikai elemzésekben egyre nagyobb létjogosultságot kapnak. A módszer kedvelői nem tartják történelmietlennek a „mi lett volna, ha...?” kérdésfelvetést, mivel az segít az adott esemény fontosságának megállapításában. E felfogás szerint a történelmi tény ellentétét (*counterfact*), egyfajta alternatívát is magában foglal. Ez alapján azok a lényeges események, amelyek meg nem történte más mederbe terelte volna a történelem folyását. Dudlák Tamás sorra veszi a szarajevói merénylet és az első világháború kirobbanása közti összefüggéseket vizsgáló kontrafaktuális megközelítéseket. Elemzése nyomán mindazonáltal úgy tűnik, a struktúrának meghatározóbb befolyása volt, mint az egyedülálló eseménynek, a szarajevói merényletnek.

Végezetül úgy véljük, lapszámunk írásai is bizonyítják, hogy a közel harminc éve lezárult hidegháború – a most középpontba állított kérdés – az egész világon érezte a hatását. Örömmel látjuk, hogy jelen összeállításunkban több kontinens szerepel, így a mostani Világtörténet valóban világtörténet. Az elemzett korszakban az államközi kapcsolatok jelentős változáson mentek át, ami lehetőséget, növekvő mozgásteret nyújthatott akár ahhoz is, hogy a „nagy testvér” ölelésében egy kisebb ország aktívabb politikát folytathasson, autonóm módon fejlődhessen. Ennek bizonyos feltételeit és vonatkozásait kívántuk bemutatni a legkülönbözőbb példákon keresztül.

Bíró László

BETWEEN TWO SUPERPOWERS

ATTEMPTS TO EXPAND ROOM FOR MANOEUVRE DURING THE COLD WAR

The studies of current issue of Világtörténet examine certain aspects of the Cold War, especially the evolution of states' room for manoeuvre in the world order of superpowers. A fundamental feature of the whole Cold War era, that the spheres of influence were always respected in Europe. However, the initial rigid confrontation was followed by détente, as the opposing superpowers, after 1953, realized that the two world systems were forced to peacefully co-exist, if they were to avoid World War III. The new circumstances allowed some countries, both in the East and in the West, to adopt more autonomous, proactive policies from the mid-1960s onwards.